

Siyasî ve İtikadî Bir Tartışma Olarak Tevhid Konusunun *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

Sema KORUCU GÜVEN | <https://orcid.org/0000-0003-3622-5407>

Arş. Gör. Dr. | Yazar | semaquven@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi | ROR: <https://ror.org/04f81fm77>

Hadis | Sivas, Türkiye

Öz

İslâm tarihindeki siyasî-dinî akımlar içinde bulunduğu sosyal ve siyasî şartların etkisiyle Kur'ân ve Sünnet telakkisi geliştirmiştir. Savundukları görüşün Kur'ân ve Sünnet'e uygun ve en doğrusu olduğu iddiası güden bu akımlar kendi dışındaki görüş ve fikirlerin de yanlışlığını ispatlamaya çalışmıştır. Bu çalışma da *Kütüb-i Sitte*'deki tevhid meselesini merkeze alarak konulu hadis çalışmalarındaki disiplini tespit etmeyi amaçlamaktadır. *Kütüb-i Sitte* özelinde inceleme yapıldığı için araştırmada tevhide dair meselelerin hicrî ilk üç asırdaki siyasî durumu incelenmiştir. Konunun siyasî arka planı tasvir edildikten sonra meydana gelen tartışmaların *Kütüb-i Sitte*'de hangi bölüm ve başlıklar altında yer verildiği tespit edilmiştir. Neticede tevhide dair tartışmaların büyük ölçüde halifelerin desteğini alarak Araççaya tercüme edilen felsefe kitapları ile gündemde kaldığı görülmüştür. Bu tercümelelerde yer alan cevher, cisim ve araz terimleri ile kurulan ilişkisi sonucu tevhid akidesini şekillendiren el (yed), yüz (vech), göz (ayn), iniş (nüzul), yerleşme (istivâ) gibi haberî sıfatların varlığına, ahirette müminlerin Allah'ı görüp göremeyeceği (rü'yetullah), Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı (halku'l-Kur'ân) minvaldeki mevzuların *Kütüb-i Sitte*'deki rivayetlere yansıdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Hadis, *Kütüb-i Sitte*, Tevhid, Siyasî, İtikadî

Atıf Bilgisi

Korucu Güven, Sema. "Siyasî ve İtikadî Bir Tartışma Olarak Tevhid Konusunun *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (Ekim 2023), 161-176. <https://doi.org/10.32950/rid.1252620>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 17.02.2023	Kabul Tarihi: 02.10.2023	Yayın Tarihi: 20.10.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Siyasî ve İtikadî Tartışmaların <i>Kütüb-i Sitte</i> 'deki Yansımaları adı ile hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

The Reflections of Tawhid as a Political and Religious Debate in *al-Kutub al-Sitta*

Sema KORUCU GÜVEN | <https://orcid.org/0000-0003-3622-5407>

Res. Asst. PhD | Author | semaguvencumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet University | <https://ror.org/04f81fm77>

Hadith | Sivas, Türkiye

Abstract

The political-religious structuring in the history of Islam has developed the understanding of the Qur'an and the Sunnah under the influence of the social and political conditions. Claiming that the view they advocate is in line with the Qur'an and Sunnah and is the most correct, these movements tried to prove the wrongness of views and ideas other than themselves. This study aims to determine the discipline in thematic hadith studies by focusing on the issue of tawhid in *al-Kutub al-sitta*. Since the study was carried out in the *al-Kutub al-sitta*, the political situation of the issues related to tawhid in the first three centuries of the hijri was examined in the research. After describing the political background of the subject, it was determined under which sections and titles the discussions that took place were included in *al-Kutub al-sitta*. As a result, it has been seen that the discussions on tawhid remained on the agenda, mostly with the support of the caliphs, and the philosophy books translated into Arabic. As a result of the relationship established with the terms substance, body and accident in these translations, the existence of informal attributes such as hand (yed), face (wach), eye (ayn), descent (nuzul), leveling (istiwa) that shape the creed of tawhid, believes' belief in Allah's in the hereafter. It has been determined that whether he can see the Qur'an or not, whether the Qur'an has been created or not, are reflected in the narrations in the *al-Kutub al-sitta*.

Keywords

Hadith, al-Kutub al-sitta, Tawhid, Political, Religious

Citation

Korucu Güven, Sema. "The Reflections of Tawhid as a Political and Religious Debate in al-Kutub al-Sitta". *Rize Theology Journal* 24 (October 2023), 161-176. <https://doi.org/10.32950/rid.1252620>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 17.02.2023	Date of Acceptance: 02.10.2023	Date of Publication: 20.10.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. It is derived from the doctoral thesis titled "Reflections of Political and Doctrinal Debates in the Hadith Collection of al-Kutub al-Sittah.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Sözlükte “tek ve bir olmak” manasına gelen tevhid, terim anlamı ile “Allah’ın bir ve tek olduğunu kabul etmek” demektir.¹ İslâm akaidinin merkezinde yer alan “Allah’tan başka ilah olmadığı” inancı Müslümanların tevhid yorumlarını da şekillendirmiştir. Hicrî birinci asırdan başlayarak alevlenen tevhide dair tartışmalar, hicrî ikinci ve üçüncü yüzyılda harar etle devam etmiştir. Allah’ın arşı var mıdır, arş suyun üstünde midir; bunların maddî bir karşılığı var mıdır; istivâ ve nüzûl nedir; Allah’ın eli, yüzü, gözü, kolu var mıdır gibi sorular çeşitli düşünce gruplarını ortaya çıkarmıştır. Bu gruplardan Cehmiyye ve Mu'tezile, Allah’ın maddî ve cismî bir karşılığının olmadığını, bu sebeple bahsi geçen soruların deyimsele ifade ler olduğunu, bunların tevil edilmesi gerektiğini savunurken Mücessime Allah’a cismanî nitelikler atfetmiştir.² Diğer taraftan Ehl-i Sünnet âlimleri, Allah’ın zâtını sıfatlarından soyutlamayı; Allah’a nisbet edilen *yed* (el), *vech* (yüz), *ayn* (göz) gibi organların tevil edilmesini ve Allah’ın *kelam* sıfatına paralel olarak Kur’ân’ın kadîm olmayıp mahlûk olduğunu savunmayı şiddetle reddetmiş; akıl ve düşünce ile sıfatların hakikatinin anlaşılabilir şeyler olmadığını bu sebeple onları keyfiyetini sorgulamadan olduğu gibi kabul etmek gerektiğini savunmuştur.³ Ehl-i hadis uleması ise haberi sıfatların tevil edilmesini reddeden müstakil eserleri özellikle hicrî üçüncü asırdan itibaren kaleme almıştır. Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) *er-Red ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye*,⁴ Buhârî’nin (öl. 256/870) *Halku ef’âli’l-ibâd*,⁵ Osman b. Saîd ed-Dârimî’nin (öl. 280/894) *er-Red ale’l-Cehmiyye*,⁶ sonraki asırlarda ise İbn Kayyim el-Cevziyye’nin (öl. 751/1350) *İctimâu’l-cüyûşi’l-İslâmiyye alâ gazvi’l-Muattıla ve’l-Cehmiyye*⁷ adlı eseri bunun örneklerindedir.

Tevhid konusunu *Kütüb-i Sitte* muhaddislerinden Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*’inin “Kitâbü’t-Tevhid” bölümünde işlemiştir. Ebû İshak İbrâhîm b. Ahmed el-Müstemlî (öl. 376/986) rivayetinde bu başlık “Kitâbü’t-Tevhid ve’r-reddi ale’l-Cehmiyye ve gayrihim/Tevhid ve Cehmiyye ile diğerlerine red kitabı” şeklindedir.⁸ Bazı *el-Câmiu’s-Sahîh* rivayetlerinde Kitâbü’t-Tevhid’in kitap başlığında *ve’r-reddi ale’l-Cehmiyye ve gayrihim* ziyadesi bulunmasa bile *Halku ef’âli’l-ibâd* adlı eserinden hareketle Buhârî’nin tevhid konusunda özellikle Cehmiyye’nin görüşlerine açık bir şekilde karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim o: “Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîlerin sözlerine baktım. Onların küfürlerinde bile Cehmiyye’den daha dalalette olanını görmedim. Küfre düşüklerini bilmeyenler hariç Cehmiyye’yi tekfir etmeyenlerin cahil olduğu kanaatindeyim.”⁹ demektir. Fakat Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’te Kitâbü’t-Tevhid’e *ve’r-reddi ale’l-Cehmiyye ve gayrihim* ifadesini eklememesi de makul görünmektedir. Çünkü bu bölümde Buhârî, kendi yöntemi ile tüm bâtil fırkaların tevhid konusundaki görüşleri karşısında sünnetin sunduğu düşünceyi nakletmektedir. Müslim (öl. 261/875) *Sahîh*’te “Kitâbü’l-İmân”da, İbn Mâce (öl. 273/887) *Sünen*’in “Mukaddime”sindeki “Cehmiyye’nin İnkâr Ettikleri (hakkında varid olan hadisler)”¹⁰ adını verdiği bölüm ile tevhide dair konular hakkında rivayetlerde bulunmuştur. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/888) *Sünen*’inde “Kitâbü’s-Sünne”sindeki

¹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânül-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1993), “v-h-d”, 3/450-451.

² Mustafa Sinanoğlu, “Muattıla”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/329; İlyas Üzümlü, “Mücessime”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/448.

³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs (Hadis Müdafası)*, çev. M. Hayri Kırbaoğlu (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 127; Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed İbn Batta, *el-İbâne an şeriatî’l-firkati’n-nâciye ve mücânebeti’l-furâki’l-mezmûme*, thk. Rızâ b. Na’sân Mu’tî vd. (Riyâd: Dâru’r-Râye, 1994/1415), 7/242-243.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn (Riyâd: Dâru’s-sebât li’n-neşr ve’tevzî, 1424).

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, thk. Fehd b. Süleyman el-Fehîd (b.y.: y.y, ts).

⁶ Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, thk. Ebû Âsim eş-Şevâmmî (Kâhire: Mektebetü’l-İslâmiyye, 2010/1431).

⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâu’l-cüyûşi’l-İslâmiyye alâ gazvi’l-Muattıla ve’l-Cehmiyye*, thk. Zâid b. Ahmed en-Nüseyrî (Mekke: Dâru Alemi’l-Fevâid, 1431).

⁸ Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Yâsir b. İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, ts.), 10/401; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibü’l-derârî fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1981/1401), 25/95; Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Kâhire: Matbaatü’s-Selefiyye, ts.), 13/344; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001/1421), 25/122; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdüs-sârî*, thk. Muhammed Abdülâziz el-Hâlidî (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1996/1416), 15/329.

⁹ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, 19.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabî, ts.), “Mukaddime”, 13.

“Cehmiyye”;¹¹ “(Ahirette Allah’ı) Görmeye Dair”;¹² “Cehmiyye’ye Red”;¹³ “Kur’ân Hakkında”¹⁴ adını verdiği bâb başlıkları altındaki rivayetlerle tevhid dair konulara değinmiştir. Tirmizî (öl. 279/892) hususî bir bölüm oluşturmaya da ilgili gördüğü yerlerde bu konu hakkındaki kanaatini belirtmiştir.¹⁵ Nesâî (öl. 303/915) de *Sünen*’inde, Tirmizî gibi tevhid konusuna yer vermemiştir. O, bu tutumu ile eserinde fikhin haricindeki konulara dair rivayetlere azami derecede yer vermemeyi amaçlamış olabilir.

Hicrî ikinci asrın ilk çeyreğinde Cehm b. Safvân’la (öl. 128/745-46) birlikte tevhid ana başlığı altındaki birtakım tartışmaların hicrî üçüncü asırda telif edilen hadis musannefâtında da görülmesi bu meselenin uzun süre gündemde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Araştırmamızda bu mevzunun uzun zaman boyunca gündemde olmasına hangi siyâsî saiklerin sebep olabileceği ve bu saiklerin *Kütüb-i Sitte*’deki yansımaları tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmamız *Kütüb-i Sitte* ile sınırlı tutulduğu için hicrî ilk üç asrın siyâsî etkenlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. *Kütüb-i sitte* muhaddislerinin bu konuda insana ait özellikler barındıran ve teccîm yahut teşbihle sonuçlanabilecek sıfatlara ağırlık verdikleri dikkati çekmektedir. Dolayısıyla araştırmada tevile müsait sıfatlar ele alınacaktır. Neticede muhaddislerin kelâmî meseleler karşısında geliştirdikleri düşünce disiplini keşfedilmiş olacaktır. Bu çalışma nitel bir araştırma olup kaynak taramasına dayanmaktadır. Dolayısı ile araştırmada genel olarak tasvir (descriptive) metodu kullanılacaktır. Fırkaların görüşleri ele alınırken karşılaştırma metoduna (comparative) başvurulacaktır. Öncelikle mevzunun neden ve nasıl ortaya çıktığına dair siyâsî tarih tasvir edilecektir. Ardından *Kütüb-i sitte* muhaddislerinin eserlerinde konuyu ele alış şekilleri hakkında bilgi verilecektir.

Allah’ın sıfatları bağlamında tevhid konusu ve muhaddislerin bu konudaki tutumuna Kamil Çakın, “Kitâbu’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı” adlı makalesinde yer vermektedir. Çakın, bu çalışmasında Buhârî’nin fırkalara verdiği cevaplar yerine onun nasıl bir tanrı tasavvuruna sahip olduğunu ve tevhid akidesini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu amacını gerçekleştirirken muhaddisin *el-Câmiu’s-Sahîh* adlı eserindeki bâb başlıklarından yararlanmış ve onun “Kitâbu’t-Tevhid” bölümündeki bâb başlıklarını genel muhtevası ile sıralamıştır.¹⁶ Bu konudaki bir diğer çalışma ise Metin Yurdağür tarafından kaleme alınan “Sahih-i Buhârî’nin “Kitâbu’t-Tevhid” Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmî Açısından Önemi” adı ile yayımlanan sempozyum bildirisidir. Yurdağür, diğer ale’l-ebvâb musannef eserlerden farklı olarak *el-Câmiu’s-Sahîh*’te “Kitâbu’l-İman” dışında müstakil olarak “Kitâbu’t-Tevhîd” adlı bir bölüm oluşturması sebebi ile Buhârî’nin Ehl-i sünnet kelimasına örnek teşkil ettiğini ifade etmektedir. Zira Buhârî “Kitâbu’t-Tevhid”de kullandığı bâb başlıklarında Ehl-i sünnet kelimalarının ilahiyat bahsinde tartıştıkları esma-i hüsnâ, zat-sıfat, isim-müsemma, tekvin-mükevven, meşiyet-irade, ru’yetullah gibi meseleleri işlemektedir.¹⁷ Bu araştırma ise bahsi geçen çalışmalarda Buhârî’ye münhasır olarak ele alınan ve genel bilgiler olarak verilen konuları hem *Kütüb-i sitte*’deki yansımaları bakımından ele almakta hem de konunun örneklerini siyâsî ve itikadî bakımından sunmaktadır. Ayrıca bu mevzuya M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları Ashâbu’l-Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi*¹⁸ adlı eserinde yer vermektedir. Ancak Kırbasoğlu, meselenin bu çalışmada olduğu gibi siyâsî arka planını incelememiştir. Bu meseleyle ilgili Talât Koçyiğit’in *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*¹⁹ adlı eseri de başvurulan kaynaklardandır. Eserde tevhid meselesi, hadis musannefâtına yansımaları bakımından değil kelamcı ve hadisçi kimlik üzerinden işlenmiştir. Bu bakımdan elinizdeki araştırma diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

1. Siyâsî Bir Mesele Olarak Tevhid Konusunun Kütüb-i Sitte’deki Yansımaları

Emevîler ve Abbâsîler döneminde fetihlerle genişleyen İslâm toprakları, entelektüel ve kültürel kimlikleri Arap Müslümanlardan farklı olan İran ve Bizans toplumlarını bünyesine katmıştır. Bu fetihler neticesinde Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde karşılaşılmayan fikirler dile getirilmiş ve böylece birtakım itikadî meseleler ortaya çıkmıştır.²⁰ Genel muhteviyatı felsefî olan bu

¹¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebi Dâvûd* (Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1999/1420), “Sünne”, 18.

¹² Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19.

¹³ “Concordance’da bu bâba numara verilmemiştir. Bu bâb, Sünen-i Ebû Dâvûd’un nüshalarından sadece bir tanesinde yer almaktadır. Aslında Allah’ın sıfatlarını inkâr eden Cehmiyye ve Mu’tazile’nin bu görüşlerini reddeden bu bâbdaki hadislerin yeri bu mevzudaki hadislerin toplandığı 19 numaralı bâbdır. Bu mevzu ile ilgili hadisler o bâbda toplandığı halde aynı mevzu ile ilgili bu iki hadisin burada ayrı bir bâb halinde toplanması herhalde kâtiplerin hatası sonucu olmuştur.” Kolektif, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), 15/537-538.

¹⁴ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 20.

¹⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Câmiu’t-Tirmizî* (b.y.: el-Evgâfu’s-Suudiyye, 2000/1421), “Sıfatı’l-cenne”, 20 (No. 2557); “Tefsîr”, 6 (No. 3045).

¹⁶ Kamil Çakın, “Kitâbu’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı”, *Dini Araştırmalar* 7/20 (2004), 425-43.

¹⁷ Metin Yurdağür, “Sahih-i Buhârî’nin “Kitâbu’t-Tevhid” Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmî Açısından Önemi”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-569) - Uluslararası Sempozyum-*, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1996), 253-258.

¹⁸ M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları Ashâbu’l-Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017).

¹⁹ Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1988).

²⁰ Muhammed Abîd el-Câbirî, *İslâm’da Siyâsal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 256-257.

meseleler bilhassa yeni Müslümanlar için akideye zarar verebilecek konulardan müteşekkildir. Tevhid akidesinin ana omurgasını oluşturan bu müşkil meseleler konusunda halifelerin politik tavrı, mevzunun tarihî seyrinin anlaşılması için önemlidir.

Hicrî ikinci asrın ilk yarısında hilâfet makamına geçen Abbâsî halifesi Mansûr (754-775) siyasî muhaliflerini uzlaştırmak ve hükümran olduğu topraklardaki Arap olan ve olmayan, Müslim ve gayri Müslim gruplar nazarında hanedanlığını meşru kılmak durumundadır. Halifenin farklı etnik gruplarla oluşturmaya çalıştığı siyasal ittifakta Yahudi, Ârâmî Hristiyanlar ve Zerdüştler gibi farklı din ve mezheplerden oluşan dinî gruplar da yerini almıştır.²¹ Halife Mansûr'un zeminini hazırladığı hoşgörü ortamında Mani ve Nastûrî kiliseleri, Abbâsî devlet sınırlarını aşır Çin'e kadar uzanan topraklarda misyonerlik faaliyetleri yürütmektedir.²² Mansûr'un yönetiminin devamlılığı için her millet ve dine sunduğu bu ortamda sözlü yahut yazılı misyonerlik faaliyetlerinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Böylece sahâbe döneminde karşılaşmayan tevhid dair birçok problemin bu dönemde halk arasında konuşulduğu görülmektedir.

Mansûr'un oğlu Mehdî'nin (775-785) hilâfete geçmesi ile başta Maniheizm, Deysâniyye, Mazdekiyye, Markionizm, Sabîlik gibi iki tanrılı inançları; Berâhime, Sümeniyye gibi Hint düşüncesini; Dehriyye gibi tabiat felsefesini yayan ve Müslümanlar tarafından genellikle Zenâdika olarak adlandırılan gruplar kendilerini gizlemek zorunda kalırlar. Zira Uygurlar'ın Maniheizm'i devletin resmî dini kabul etmesi üzerine (145/762) Halife Mehdî *dîvânü'z-zenâdikayı* kurmuş (163/779) ve böylece Maniheist ve benzeri düşünceleri İslâm toplumunda yaymaya çalışan zındıklara karşı sistemli bir baskı başlatmıştır.²³ Ayrıca Mehdî'nin halifelîği sırasında Mani, İbn Deysân ve Markion'un kitaplarını ve bu eserlerdeki doktrinleri destekleyen görüşlerin toplumda yayılması üzerine Maniheistlerin sayısı artar.²⁴ Bunun üzerine ideolojik açıdan son derece güçlü hasımlarla karşı karşıya olduğunu bilen Halife Mehdî ulemayı, İslâm düşmanlarına karşı kitaplar yazmaları için görevlendirir.²⁵ Esasında bu eserler yalnızca zındıkları hedef almamaktadır. Çünkü siyasal bir tehdit oluşturmamakla birlikte dönemin Hristiyanları ve Yahudileri de zındıklar gibi yoğun bir şekilde İslâm karşıtı polemler geliştirmektedir.²⁶ Bu konuda Câhiz (öl. 255/869): "Müslümanlar arasında Maniheist, Marsiyonî ve Daysânî kitaplar yayan Hristiyanlardır."²⁷ demiş ve zındık olduğu gerekçesi ile öldürülen kişilerin çoğunluğunun Hristiyan olduğunu söylemiştir. İslâm coğrafyasında yayılan düalist inançlara karşı kaleme alınan bu eserler beraberinde atom, cevher, araz, cisim gibi fizik teorilerini ihtiva eden meselelerin teolojik tartışmalara yansımalarına neden olmuştur.²⁸ Nitekim kalamî açıdan Allah'ın birliği konusuna eserlerinde ilk yer veren kişi Ebû Hanîfe (öl. 150/767),²⁹ sıfatları tanımlarken "Cenâb-ı Hakk'ın ortağı bulunmaması anlamında bir olduğu, cisim ve arazlardan teşekkül etmediği, denginin veya zıddının bulunmadığı, kendisiyle diğer varlıklar arasında benzerlikten söz edilemeyeceği"³⁰ ifadeleri ile cevher ve araz terimlerine dinî terminoloji açısından değinmiştir. Diğer taraftan bu kavramların akaidle ilgi meselelerde kullanılması "tevhidin korunması" amacına odaklanan *ta'til* fikrini doğmuştur. Nitekim Abbâsî halifeleri Mansûr (öl. 158/775) ve Mehdî (öl. 169/785) ile ilmî sohbetlerde bulunduğu söylenen Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767): "Rab kendi karışıyla yedi karıştır." dediği taraftarının ise: "Allah cisimdir, insan sûretindedir; eti, kanı, saçı, kemiği vardır; el, ayak, baş ve göz gibi organlara sahiptir; bununla beraber o hiçbir şeye benzemez, hiçbir şey de ona benzemez."³¹ şeklinde sözleri bulunduğu nakledilir.

Mehdî'den sonra halife olan Harûnürreşîd (170-193/786-809) din politikasında seleflerinin izini takip etmiş, halkın İslâm inancını bulandırmak isteyenlere karşı Ehl-i sünneti desteklemiştir. Bununla birlikte sarayda Süryânîce ve Grekçe başta olmak

²¹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitapyayinevi, 2017), 41-43.

²² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kâhire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965/1384), 1/55-56; Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka, 2002), 73.

²³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (b.y.: Dâru'l-Meârif, 1967/1387), 8/67; Mustafa Öz, "Zındık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390.

²⁴ Mustafa Öz, "Zındık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 85.

²⁵ Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 69.

²⁶ İbrahim Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 131, 142, 154.

²⁷ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Muhtâr fî'r-reddi ale'n-Nasâra*, thk. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1991/1411), 66. Bu dönemlerde gerçekleştirilen Müslüman-Hristiyan polemiklerinin listesi, yapılan bir çalışmaya göre yirmi yedi sayfa tutmaktadır. (Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 70.)

²⁸ Abdulkuddüs Bingöl, "İsâgüci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/488; Yusuf Şevki Yavuz, "Araz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/338.

²⁹ Mevlüt Özler, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

³⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 54.

³¹ İrfan Abdülhamid, *İslâmî'da İ'tikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. Sâim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 223.

üzere birçok eseri Arapça'ya tercüme ettirmiştir.³² Onun zamanında Abbâsî toprakları Hindistan topraklarına kadar genişlemiştir. Öyle ki bir rivayete göre Sind (Hindistan) bölgesinin kralı Harunürreşid'den İslâm dinini anlatması için Müslüman âlimler göndermesini talep eder. Halife de onlara bir muhaddis gönderir. Muhaddis kralın yanına vardığında bir Sümenî de orada bulunmaktadır. Sümenî, muhaddise: “Mutlak kudret sahibi olduğunu söylediğin Rabbin, kendine benzeyen başka bir rab yaratabilir mi?” diye sorar. Hadisçi yalnızca: “Ezü billah” diye cevap verince kral onu halifeye geri gönderir. Bunun üzerine Hârünürreşid tevhidi savunması için Sind'e bu defa Mu'tezilî bir kelimini göndermek zorunda kalır.³³ Bu olay genelde Mu'tezile karşıtı bir halife olarak takdim edilen Harunürreşid'in Mu'tezile'ye mecbur kalması bakımından önemlidir.

Harunürreşid'den sonra olaylı bir şekilde iktidara gelen Halife Me'mûn (öl. 218/833) ilme olan ilgisi ile bilinmektedir.³⁴ Me'mûn hakkında verilen diğer bir bilgi ise onun tevhidi yayma idealidir.³⁵ Bilindiği üzere Mihne'nin başlangıç yılı kabul edilen 218/833'ten altı sene önce Me'mûn (öl. 218/833), *Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu* devletin resmî inancı olarak ilan eder.³⁶ Me'mûn, geçen bu altı sene zarfında *Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu* kabul etmeleri için âlimlere ve halka herhangi bir baskı yapılmadığı gibi sarayına her görüşten âlimi davet edip onları dinlemiştir. Me'mûn, Tarsus'a doğru Bizans seferine çıktığında bir mektupla Mihne'yi başlatmıştır.³⁷ Me'mûn Bağdat Valisi İshak b. İbrahim'e (öl. ?) gönderdiği mektuplarda halkın tevhidden uzaklaştığını, tevhiden mahrum olan kimselerin amel, şahadet ve niyet gibi meselelerde dalâlete düştüğü,³⁸ Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen kimsede tevhidin olmayacağı, halifenin ancak tevhidine güvenilen kimselerden yardım beklediğini³⁹ yazmıştır. Ayrıca Me'mûn mektubunda Kur'ân'ın ezeli olduğunu söyleyenleri Hristiyanlara benzemekle itham etmiştir. Zira Kur'ân'da Hz. İsa “Kelimetullah”; Kur'ân ise “Kelâmullah”tır. Nasıl ki Hz. İsa'nın ezeli olması mümkün değilse Kur'ân'ın da ezeli olması düşünülemez. Böylece bu düşünceye sahip olanların tevhide gölge düşürdüğüne ve İslâm düşmanlarının işini kolaylaştırdığına vurgu yapar.⁴⁰ İşte bu düşüncesinden ötürü Me'mûn Mihne'yi başlatmıştır. Mihne'de insanların Kur'ân'ın yaratılmışlığından başka rü'yetin reddi, cennet ve cehennem henüz yaratılmadığı, kabir azabının reddi, mizanın iki kefesinin olmadığı, teşbih, tevhid ve adalet gibi konularda da soruşturmaya tabi tutulduğu bilinmektedir.⁴¹ Bu konular da genel olarak tevhidle alakalıdır.

Me'mûn tevhidi yayma ideailini gerçekleştirmek için kendisinin dinî otoritenin merkezi olması gerektiği düşüncesine sahip olabilir. Nitekim Me'mûn, Mihne'yi başlatan mektubunda Allah'ın, halifeleri ve imamları dini korumakla görevlendirdiğini; Peygamber'in mirasına sahip kıldığını ve kendilerine emanet edilen bu bilgiyi yayma görevi verdiğini söylemektedir. Me'mûn'un bu mektubunda tebasını küçümseyen bir dil kullanması dikkat çekmektedir. Ona göre halk; dinî meselelerde fikri olmayan, tevhiden ve imandan uzaklaşmış, taklitçi, aciz bir kitledir. Halife, halkın bu durumda olmasına sebep olarak Halife Me'mûn'un: “Kur'ân'ın her faslında, onların sözlerini, iddialarını, görüşlerini ve mezheplerini reddeden ayetler vardır. Üstelik onlar kendilerinin ehlu'l-hakk ve'd-dîn ve'l-cemâa olduklarını, kendilerinin dışındakilerin ise küfür batıl ve tefrika ehli olduğunu söyler.”⁴² sözleri ile kendilerini doğru din ve cemaat ehli olarak gösteren bir gruba işaret etmektedir. Bu grubun düşüncelerini sünnete dayandırdıklarını ve halkı da kendi batıl görüşlerine davet ettiklerini ifade eder.⁴³ Me'mûn, Bağdat'taki valisi İshak b. İbrahim'e (öl. ?) yazdığı üçüncü mektubunda da ilk mektuptakine benzer ifadeler kullanmakla birlikte genel olarak halifelerin halkın inancını korumakla görevli olduğunu vurgular.⁴⁴ Bu gerekçelerle Me'mûn'un halifeyi mutlak dinî otorite olarak gördüğü ifade edilmektedir. Bunun gereği olarak Kur'ân'ın mahlûk olduğu düşüncesini herkesin kabul etmesini istemektedir. Kur'ân'ın yaratılmış olduğu kabul edildiğinde onun yorumu halifenin iradesine bağlanmaktadır. Böylece halife dinin de önderi olmaktadır. Kur'ân yaratılmamış olduğunda ezeli bilginin tefsiri ulemaya düşmektedir. Bu durum ise halifenin elini zayıflatmaktadır.⁴⁵

³² Nahide Bozkurt, “Hârünürreşid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/261.

³³ Halifenin gönderdiği kişi Muammer b. Abbâd'dır (öl. 215/830). Hikâyeye göre dönüş yolunda Sümenîler tarafından zehirlenmiştir. (Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Fadlül-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2017/1439), 245-247.) Ayrıca bk. Mustafa Öz, “Muammer b. Abbâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/323.

³⁴ Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 80.

³⁵ Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 80.

³⁶ Taberî, *Târîh*, 8/619; İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağrakça vd. (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 6/353.

³⁷ Taberî, *Târîh*, 8/631.

³⁸ Taberî, *Târîh*, 8/631-634.

³⁹ Taberî, *Târîh*, 8/634-636.

⁴⁰ Nahide Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimleri Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 19.)

⁴¹ Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, *Kitâbu'l-mihen*, thk. Yahya Vehîb el-Cebûrî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006/1427), 349-350.

⁴² Taberî, *Târîh*, 8/632.

⁴³ Mektubun tam tercüme metni için bk. Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 194-196.

⁴⁴ Mektubun metni için bk. Koçyiğit, *Münakaşalar*, 199.

⁴⁵ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 119-129.

Me'mûn'un kendini ilmin koruyucusu görmesine karşın muhaddisler kıyamete kadar Allah'ın emrine bağlı kalacak, kendilerine muhaliflerinin zarar veremeyeceği bir taife/cemaatin olacağına dair rivayetlerde bulunmaktadır.⁴⁶ Bu haberlerden sonra Tirmizî: "İlim adamlarına göre: "Cemaat: fıkıh, ilim ve hadis ehlidir." der.⁴⁷ Sünneti müdafaa eden kimselerin ilebet var olacaklarına istinaden "Peygamber'in (s.a.v.): 'Ümmetimden dâima hak üzere çarpışarak zâhir olacak bir taife hiç eksik olmayacaktır.' Sözü" adında bir bâb başlığı açan Buhârî ise hemen sonra: "Bunlar eh-i ildir." diyerek hadis metnindeki "taife" kelimesini yorumlamaktadır.⁴⁸ Yine Buhârî "Sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık/ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا"⁴⁹ ve "Hz. Peygamber'in Cemaatten Yani Ehl-i İlden Ayrılmamayı Emretmesi"⁵⁰ adı ile açtığı bâb başlığında da *cemaat* kelimesini *ehl-i ilm* olarak açıklar. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) bahsi geçen bâb başlığındaki *taife* hakkında: "Bunlar muhaddisler değilse başka kim olabilir bilmiyorum."⁵¹ şeklinde kanaat belirtir.

Me'mûn'un Bizans ve Bâbek'e (öl. 223/838) karşı verdiği askerî ve fikrî mücadele de Mihne hadisesinin sebeplerinden biri olarak dikkate alınmalıdır. Nitekim Me'mûn, orduları ile Bizans ve Bâbek'e karşı cephelerde savaş verirken hasımlarının ideolojilerini alt etmek için *tevhid* ilkesini kullanmıştır. Tevhid savunusunu ise bilimle desteklemiştir. Me'mûn, Bizans'a karşı izlenen dış politikada özellikle Yunan felsefesinin hâmisinin Abbâsîler olduğu ve bilgidен gelen gücü Abbâsî Devleti'nin desteklediği söylemlerini kullanmıştır.⁵² Halife ayrıca Bizans'ın ve dolayısı ile Hristiyanlığın eksikliklerini gündemde tutmak için Bizans'ı felsefe ve bilimi yasaklayan öyle ki "Arşimed'in 15 araba dolusu kitabını yakan" bilim düşmanları olarak tasvir eder. Onların müntesibi oldukları Hristiyanlık ise felsefeyi "peygamberin yasalarıyla çelişkili olduğu için yasaklayan" bir dindir. Hatta Bizans ve Hristiyanlığa karşı başlatılan "Onlar, akıldan korktukları için felsefe ve fen bilimlerini yasaklıyor." kampanyası Me'mûn'dan sonra birçok İslâm âlimi tarafından söylem olarak kullanılmıştır.⁵³ Büyük ihtimalle Bizans'ın bilimi temsil ettiği ve bu yüzden güçlü bir inanç sistemleri olduğu algısına ve Bâbek'in Hristiyanlığa meyilli olması söylentisi⁵⁴ üzerine hem Mazdek kaynaklı dinlere hem de Hristiyanlığa açılan savaş Me'mûn'u iç politikada da akıl yürütmeye dayanan din politikasını benimsemeye mecbur etmiş olmalıdır. Bu açıdan Abbâsî halifesi Me'mûn (öl. 218/833) döneminde rasyonaliteyi savunan Mu'tezile'nin altın çağını yaşaması tesadüfî değildir. Zira halife sarayında yapılan münazaralarda, inancın temelinde aklın ve mantığın olması gereğini savunmaktadır. Aksi halde inanılan değerlerin nedeni akıl ve mantık çerçevesinde açıklanamazsa iman bir dogmaya dönüşür. Halife ise yalnızca ispatlanabilir dinî argümanlara değer vermektedir.⁵⁵ Böylece dışarıdan içeri yansıyan bu süreç, sonunda "Mihne"yi doğurmuş olmalıdır.

Me'mûn'un akılcı din söylemi muhaddisler tarafından bid'at fikirler ihdas edeceği gerekçesi ile Kur'ân hakkında tartışma yapılmamasına, müteşâbih ayetler hakkında te'vil yapanlardan uzak durulmasına,⁵⁶ çok soru sormanın, özellikle meydana gelmemiş şeylerin sorulmasının yasaklanmasına,⁵⁷ re'y ve kıyasın zemmedilmesine dair nakillerle reddedilmektedir.⁵⁸ Bu konuda Buhârî'nin çok daha net bir tavır takındığını söylemek mümkündür. Nitekim onun, *el-Câmiu's-Sahîh*'inin son kitabı "Kitâbü't-Tevhid"e haber alma yollarından aklın mı naklin mi üstün olduğu meselesi ile giriş yaptığı söylenebilir. Buhârî bu tartışmaya, Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i (öl. 17/638) Yemen'e vali gönderdiğinde ona buyurdukları ile başlatarak müdahil olmuştur. Rivayete göre Hz. Peygamber, Muâz'a ilk vazifesinin Yemenlileri Allah'ın birliğine, tevhide çağırarak olduğunu buyurur. Ardından Hz. Peygamber, Yemenliler tevhidi kabul ettiklerinde sırası ile beş vakit namazın ve zekâtın kendilerine farz

⁴⁶ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Nazr b. Muhammed el-Firyâbî (b.y.: Dâru Tayba, 2006/1427), "imâre", 170; İbn Mâce, "Fiten", 8 (No. 3950); "Mukaddime", 1 (No. 6); Ebû Dâvûd, "Sünne", 1 (No. 4597); Tirmizî, "Fiten", 51 (No. 2229); 7 (No. 2166, 2167).

⁴⁷ Tirmizî, "Fiten", 7 (No. 2167).

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002/1423), "İ'tisâm", 10.

⁴⁹ el-Bakara 2/143.

⁵⁰ Buhârî, "İ'tisâm", 19.

⁵¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/293.

⁵² Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 90.

⁵³ Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 92.

⁵⁴ Mehmet Azimli, "Babek el-Hurremi İsyanı ve Bizans İle İlişkileri", Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri İslâmiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu, ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), 155.

⁵⁵ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 108-115. Bu minvalde İbnü'n-Nedîm'in (öl. 385/995 [?]) felsefe ve diğer akllî ilimlere dair kitapların çoğalmasının sebebinin Halife Me'mûn'un (öl. 218/833) bir rüyası ile ilişkilendirdiği de bilinmektedir. Bu rüya ile Me'mûn, halkı da arkasına almak için Aristoteles üzerinden akıllı kullanmış gözükmektedir. (Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 788.)

⁵⁶ Müslim, "İlm", 1-4; Ebû Dâvûd, "Sünne", 2, 3, 4 (No. 4598-4603).

⁵⁷ Ebû Dâvûd, "Sünne", 6 (No. 4610).

⁵⁸ Buhârî, "İ'tisâm", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 7-8 (No. 45-56).

kılındığını haber verilmesini ister.⁵⁹ Buhârî, sonraki rivayetlerde Allah'a şirk koşturmanın Allah'ın kullar üzerindeki hakkı olduğunu, ihlas sûresi'nin Kur'an'ın üçte birine denk geldiğini ve bu sûrenin Rahmân'ın sıfatı olduğunu nakleder.⁶⁰ Bu rivayetlerde hem Allahu Teâlâ: "De ki: 'O Allah birdir.'" diyerek Rasûlünü hem de Hz. Peygamber Muâz'ı tevhide çağırarak görevlendirmiştir. Böylece Buhârî'nin tevhid çağrısını bir Sünnet olarak gördüğünü ve Kitâbü't-Tevhid'e ilk olarak böyle başladığını müşahade ediyoruz. Kezâ Buhârî bu tavrı ile Allah'ı bilmek için aklın tek başına yeterli olduğu ve akıl olmaksızın marifetin oluşmayacağını savunanlara karşı çıkmaktadır. Çünkü Allah akli kullanmayı emretse de tevhide çağırması için Rasûlüne nakli göndermiştir. Üstelik Hz. Peygamber ve ashâbı bu nakli aktarmak için üstün çaba sarf etmiştir.⁶¹ Böylece Buhârî okuyucusuna tevhid konusunu nakille işleyeceğinin mesajını vermiştir.

Özet olarak yaklaşık bir asırlık süreçte Emevî ve Abbâsî devletinin tevhid konusunda takip ettiği politikaların farklılık gösterdiği görülmektedir. Mansûr döneminde İslâmî olan ve olmayan ilimlerin her birinin genel olarak baskılara maruz kalmadan gelişim gösterdiği söylenebilir. Hicrî ikinci asırda ise Mehdî ile başlayıp Me'mûn zamanına kadar İslâm dinine zarar verdiği düşünülen her türlü ilim, oluşum ve âlime, İslâm'ı savunmak adına baskılar uygulanmaktadır. Fakat uygulanan baskılar halk arasındaki bu görüşlerin yayılmasını engellemeye yönelik olup bu fikirler sarayda/beytül-hikmede tercüme faaliyetleri ile yaşamakta ve halifenin huzurundaki münazaralarda tartışılmaktadır. Üçüncü asra gelindiğinde ise Me'mûn seleflerinden farklı bir din politikası izlemiş, akli önceleyen ve din adına söz söyleme yetkisini halifenin tekeline almak isteyen merkezî bir uygulama ortaya koymuştur. Muhaddisler ise Me'mûn'un bu politikalarına ilmin koruyucusunun ulema olduğu ve din konusunda aklın üstünlük sağlayamayacağına yönelik rivayet ve bâb başlıkları ile reddiyede bulunmuştur.

2. İtikadî Bir Mesele Olarak Tevhid Konusunun *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

Hicrî üç asır boyunca halifelerin iç ve dış işlerini meşgul eden farklı etnik gruplar ve mensup oldukları dinler, süreç içerisinde dönemin âlimlerini de alakadar etmiştir. Hatta bu gruplarla muhatap olmanın neticesinde ve zaman içerisinde ortaya çıkan tevhide dair meseleler, Ehl-i Sünnet ile Cehmiyye başta olmak üzere diğer fırkalar arasında aşırı görüş ayrılıklarından kaynaklanan kutuplaşmalara sebep olmuştur. Kaynaklar bu konunun tabi'n neslinden Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742 [?]) tarafından ilk olarak dile getirildiğini söylemektedir.⁶² Fakat onun görüşlerinin ferdî planda kaldığı ve toplumda pek fazla taraftar bulamadığı ifade edilmektedir.⁶³ Tevhide dair meselelerin Cehm b. Safvân ve dolayısı ile Cehmiyye ile anıldığı görülmektedir. Nitekim Ebû Hanîfe (öl. 150/767) onunla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Doğu'dan bize iki fikir gelmiştir; Cehm b. Safvân'ın ta'tîl görüşü ve Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) teşbih görüşü. Cehm b. Safvân, teşbihi inkârda ifrata düşmüş hatta Allah'ın şey olmadığını iddia etmiştir. Mukâtil b. Süleyman ise teşbihte ifrata düşmüş ve Allah'ın insan suretinde olduğunu söylemiştir."⁶⁴ Cehm b. Safvân'ın Hint felsefesi, diğer felsefî akımlar ile İslâm akaidine zarar vermek isteyen Yahudi ve Hristiyanlardan etkilendiği iddia edilmektedir.⁶⁵ Yine Cehm b. Safvân'ın Yahudi, Hristiyan, Sâbî, Sümenî gibi çeşitli din ve mezhep grupları içerisinde yaşadığı bilinmektedir.⁶⁶ Bu bölgelerde İslâmiyet'i kabul edenleri eski din ve kültürlerindeki etkilerinden kurtarmayı amaçlarken Cehm'in bu gruplardan etkilenmesi mümkün gözükmektedir. Şehristânî (öl. 548/1153), Cehm b. Safvân gibi Vâsıl b. Atâ'nın (öl. 131/748) da ta'tîl görüşüne sahip olduğunu söyler. O, Vâsıl'dan sonraki Mu'tezile kelamcılarının sıfatlarla ilgili tartışmalarını felsefe kitaplarının Arapçaya tercüme edilmesi ile ilişkilendirir.⁶⁷ Haberî sıfatlar başta olmak üzere, rü'yetullah ve Kur'an'ın yaratılmış olduğu konusundaki görüşlerinden ötürü Cehm, *Kütüb-i Sitte* muhaddislerince eleştirilmiştir. Dolayısı ile tevhid konusunun itikadî yönleri bahsi geçen başlıklar altında incelenecektir.

⁵⁹ Buhârî, "Tevhîd", 1 (No. 7372).

⁶⁰ Buhârî, "Tevhîd", 1 (No. 7372).

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/353, 354.

⁶² Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/542.

⁶³ Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 108.

⁶⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1327), 10/281; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)*, thk. Beşşâr Avvâd Mâruf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 15/212. Ayrıca bk. İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Minhâcü's-sünnetü'n-Nevebiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, (Riyâd: Câmîatiü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 1986/1406), 2/558-600; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Muhtasarü'l-Uluvv li'l-Âliyyi'l-Azîm*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2009), 93.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn (Riyâd: Dâru's-sebât li'n-neşr ve'tevzî, 1424), 92-95; Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk. Ebû Âsim eş-Şevâmmî (Kâhire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010/1431), 192-193; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İhtilâfî'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985/1405), 46-47.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 93-95; Kâdî Abdülcebbar, *Fadlül-İ'tizâl*, 120; Ayşe Turhan, "Mu'tezilî Sıfat Telakkîsinin İnşâında Cehm b. Safvân'ın Belirleyiciliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/2/41 (Aralık 2018), 94.

⁶⁷ Ebü'l-Feth Tâciüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 40-41.

2.1. Haberî Sıfatlar Konusu

Haberî sıfatlar, Allah'ın sıfatları ekseninde ele alınan konulardan biridir. El (yed), yüz (vech), göz (ayn), iniş (nüzul), yerleşme (istivâ) gibi insanlara ait sıfatların Allah'a izafe edilmesi haberî sıfatların genel muhtevasını oluşturmaktadır. Tevhide dair tartışmaların müsebbibi olarak görülen Cehm b. Safvân'ın haberî sıfatları inkâr ettiği,⁶⁸ Allah'a mekân nisbet edilemeyeceği, O'na sıfat tavsif edenin kâfir olacağını iddia ettiği nakledilir.⁶⁹ Cehm'in yolunda giden kimseler olarak da nitelendirilen Mu'tezile ise teşbihten sakınmak için haberî sıfatları Arap dili ve mantık açısından tevil edilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.⁷⁰ Buna göre Mu'tezile Allah'a izafe edilen göz ile *ilmin*, *el* ile *nimetin*, *yan/cenb* ile *emirin* kastedildiği gibi tevillerde bulunmuştur.⁷¹ Yine Mu'tezile, Allah'ın irade etmesi, konuşması, razı olması, öfkelenmesi gibi fiilî sıfatların ezeli olmasını inkâr etmişlerdir.⁷² Cehmiyye ve Mu'tezile'ye göre Allah'ın zatına kadîm ve ezeli sıfatlar nisbet etmek teaddüd-i kudemaya (ilahların sayısını çoğaltmaya) sebebiyet vereceği için şirk ve küfür olarak görülmüştür.⁷³ Bununla birlikte çeşitli fırkalara bölünmesine rağmen tüm Müslümanlar, Allah'ın sıfatlarla muttasıf olduğu hususunda görüş birliği içindedirler.⁷⁴ İhtilaf Allah'ın zatı ile sıfatları arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışırken çıkmıştır.⁷⁵

Haberî sıfatlar konusunu *Kütüb-i Sitte* muhaddislerinden Buhârî'nin kelimâ düzeyde işlediğini söylemek mümkündür. Zira o, Allah'ın en güzel isimlere sahip olduğunu, onun er-Rahmân,⁷⁶ er-Rezzâk, Zü'l-kuvveti'l-metîn,⁷⁷ Âlim,⁷⁸ es-Selâm, el-Mü'min,⁷⁹ Meliki'n-nâs,⁸⁰ el-Azîz, el-Hakîm,⁸¹ el-Hak,⁸² Semî', Basîr,⁸³ el-Kâdir,⁸⁴ Mukallibü'l-Kulûb,⁸⁵ gibi isimleri bulunduğunu bâb başlıklarına taşımıştır. Şârihler Buhârî'nin bu rivayetlerle Allah Kâdir'dir ama kudreti ile değil, Hayy'dir fakat hayat sıfatı ile değil, Âlim'dir fakat ilim sıfatı ile değil, Semî'dir ama işitme sıfatı ile değil, diyen Mu'tezile'ye reddiyede bulunduğunu söylemektedir.⁸⁶ Ayrıca Buhârî "Yüce Allah'ın İsimleri İle İstemek ve Bunlarla Allah'a Sığınmak" bâbı ile isim ile müsemmanın aynı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ Böylece muhaddis, sıfatların ezeli olmasının *teaddüd-i kudemaya* yol açacağını düşünen⁸⁸ Cehmiyye ve Mu'tezile'ye⁸⁹ itiraz etmiş olmaktadır.⁹⁰

Kütüb-i Sitte muhaddislerinin haberî sıfatlardan insana ait özellikler barındıran ve teccîm yahut teşbihle sonuçlanabileceklere

⁶⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-diyâne* (Beyrût: Dâru İbni Zeydûn, ts.), 37.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 95-99.

⁷⁰ Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: İmaj, 2004), 2/168-169; M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu vd. (İstanbul: İz Yayınları, 1993), 1/349.

⁷¹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 248, 290, 320; Ebü Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002/1423), 114.

⁷² Eş'arî, *Makâlât*, 732.

⁷³ Şehristânî, *Milel ve'n-nihal*, 58-59.

⁷⁴ *Ebü Hanîfe, Fikhü'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri İçinde)*, 54; Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *Zemmü't-te'vîl* (İskenderiye: Dâru'l-Basîra, 2002), 16-17; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/343; İlyas Çelebi, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/103.

⁷⁵ Çelebi, "Sıfat", 37/103-104.

⁷⁶ Buhârî, "Tevhîd", 2.

⁷⁷ Buhârî, "Tevhîd", 3.

⁷⁸ Buhârî, "Tevhîd", 4.

⁷⁹ Buhârî, "Tevhîd", 5.

⁸⁰ Buhârî, "Tevhîd", 6.

⁸¹ Buhârî, "Tevhîd", 7.

⁸² Buhârî, "Tevhîd", 8.

⁸³ Buhârî, "Tevhîd", 9.

⁸⁴ Buhârî, "Tevhîd", 10.

⁸⁵ Buhârî, "Tevhîd", 11.

⁸⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/406, 408; Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 25/101, 107; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/360-362; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/139.

⁸⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/423-425; Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 25/115; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/379, 380; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/143; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/359.

⁸⁸ Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, 245; Abdülhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmam Ebü Hanife ve Vâsıl Bin Ata*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 205.

⁸⁹ Şehristânî, *Milel ve'n-nihal*, 58-59.

⁹⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/357.

ağırlık vermeleri dikkat çekmektedir. Muhaddisler, Allah'ın yüzü,⁹¹ gözü,⁹² ayağı,⁹³ şekil veren elleri olduğuna,⁹⁴ O'nun elleri ile yazdığına,⁹⁵ yine eli ile yeri ve göğü dürdüğüne,⁹⁶ teraziye yükseltip alçalttığına,⁹⁷ kalplerin Allah'ın parmakları arasında bulunduğu,⁹⁸ Allah'ın güldüğüne,⁹⁹ işittiğine,¹⁰⁰ gördüğüne,¹⁰¹ konuştuğuna¹⁰² ve Allah'tan daha kıskanç birinin bulunmadığına¹⁰³ dair rivayetlerde bulunmuşlardır. Bu nakillerle onlar rivayetleri tevil etmeden keyfiyetini Allah'a havale etmiş görünmektedir. Nitekim muhaddislerin bu tavrı, sıfatlar konusunda eserinde -mevzuya özel bir bölüm tahsis etmemekle birlikte- açık bir şekilde Tirmizî'de görülmektedir. O, Ebû Hüreyre'den yaptığı nakilde Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Allah sadakayı kabul eder, sağ eliyle alır ve onu sizin atınızın yavrusunu büyüttüğü gibi büyütür, öyle ki bir lokma büyüklüğünde bir sadakanın sevâbı bile Uhud dağı kadar oluverir. Allah'ın kitabında bunun ölçüsü şudur: "Bilmiyorlar mı ki, kullarının tövbesini kabul eden Allah'tır, sadakaları kabul eden de O'dur. Şüphesiz Allah tövbe kapısını alabildiğine açık tutmaktadır, rahmetiyle her şeyi kuşatmaktadır."¹⁰⁴ "Allah faizi tüketir, sadakaları ise artırır ve Allah hiçbir inkârcı günahkârı sevmez."¹⁰⁵ Hadisin hasen sahîh olduğunu belirten Tirmizî rivayetinin devamında şunları söylemektedir: "Âişe'den benzeri bir hadis daha rivayet edilmiştir. İlim ehlinin pek çoğu bu hadis ve benzeri sıfatlar hakkındaki rivayetler ile Allah'ın her gece dünya semasına inışıyle ilgili şöyle diyorlar: "Bu tür rivayetler sabittir, bunlara inanılmalı vehme kapılarak 'nasıl' denmemelidir." Aynı şekilde Mâlik (öl. 179/795), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797) bu çeşit hadisler hakkında şunları demektedir: "Bu tür hadisleri "nasılsız (bilâkeyf)" olarak kabul edip inanın." Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ilim adamlarının görüşü böyledir. Cehmiyye ise bu tür rivayetleri reddederek bu "benzetme (teşbih)" olur demektedir. Allah, Kitabı'nın pek çok yerinde yed (el), sem' (işitme) ve basar (görme) tabirlerini zikrediyor. Cehmiyye ise bu ayetleri tevil etti ve ilim ehlinin tefsir ettiği şekle aykırı olarak tefsir ederek dediler ki: "Allah, Adem'i eliyle yaratmamıştır. Burada *el* kelimesi güç ve kuvvet anlamındadır." İshâk b. İbrahim (öl. 238/853) şöyle diyor: *Teşbih* şöyle söylenirse olur: El gibi el, ele benzeyen el; işitme gibi işitme, işitmeye benzeyen işitme. Allah'ın buyurduğu gibi *yed (el)*, *sem (işitme)*, *basar (görme)* denir de keyfiyeti araştırılmaz ise ve işitme gibi ve işitmeye benzer denilmezse bu teşbih olmaz ve Allah'ın kitabındaki şu ayete benzemiş olur: "O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür."¹⁰⁶

Muhaddisler, Allah'a mekân nisbet edildiği gerekçesi ile istivayı kabul etmeyen Cehmiyye'ye reddiye sadedinde O'nun arşının su üzerinde olduğuna, meleklerin semaya yükseldiğine, Allah'ın göklerin ve arşın rabbi olduğuna, Allah'ın karargâhının arşının altında olduğuna¹⁰⁷ meleklerin ve güzel sözlerin Allah'a yükseldiğine,¹⁰⁸ Allah'ın her gecenin son üçte birinde dünya semasına indiğine (nüzul ettiğine)¹⁰⁹ dair rivayetlerde de bulunmuştur.

2.2. Rû'yetullah Konusu

Hicrî ikinci asrın tevhid konusu dâhilindeki rû'yetullah yani Allah'ın görülmesi meselesi Ehl-i sünnet ile Cehmiyye ve Mu'tezile arasındaki bir diğer meseledir. Rû'yetullah mevzusu Ahmed b. Hanbel'e göre, Cehm b. Safvân'ın Sümeniyye ile Allah'ın varlığı hususundaki tartışmalarından biridir. Cehm, Allah duyularla algılanamayan bir varlık olduğu için O'nun gözle görülemeyeceğini iddia etmiş ve bu husustaki bazı müteşâbih âyetleri tevil etmiştir.¹¹⁰ Ehl-i sünnete göre Allah ahirette görülecektir. Bunun yanı

⁹¹ Buhârî, "Tevhîd", 16.

⁹² Buhârî, "Tevhîd", 17.

⁹³ Buhârî, "Tevhîd", 25.

⁹⁴ Buhârî, "Tevhîd", 18, 19.

⁹⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 189).

⁹⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 192); Ebû Dâvûd, "Sünne", 19 (No. 4732).

⁹⁷ İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 195).

⁹⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 199).

⁹⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 181).

¹⁰⁰ İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 188).

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, "Sünne", 18 (No. 4728).

¹⁰² İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 183-185).

¹⁰³ Buhârî, "Tevhîd", 20.

¹⁰⁴ et-Tevbe 9/104.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/276. Tirmizî, "Zekât", 28 (No. 662).

¹⁰⁶ eş-Şûrâ 42/11. Tirmizî, "Zekât", 28 (No. 662).

¹⁰⁷ Buhârî, "Tevhîd", 22-23; İbn Mâce, Mukaddime, 13 (No. 182); Ebû Dâvûd, "Sünne", 18 (No. 4726); "Sünne", 18 (No. 4723); "Sünne", 18 (No. 4727).

¹⁰⁸ Buhârî, "Tevhîd", 23.

¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, "Sünne", 19 (No. 4733).

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 95-99. Ahmed b. Hanbel, Cehm'in Allah'ın sıfatlarına dair söylemlerini şöyle özetlemektedir: "Eşya cinsinden O'nun hiçbir misli

sıra Hâricîler, Mu'tezile ve Mürcie'den bazılarının bunun mümkün olmadığını ileri sürdükleri aktarılır.¹¹¹

Kütüb-i Sitte muhaddisleri, müminlerin ahirette, sıkışıp yığılmaya gerek kalmadan güneşi ve ayı görebildiği gibi Allah'ı görebileceği; Hz. Peygamber'in de Allah'ı kıyamet günü göreceği ve Allah'a kavuşmak için dua ettiği, müminlerin Allah'a kavuşmak için sabretmeleri gerektiği, Allah'ın müminlerle arada bir tercüman ve onu görmeye mani bir perde olmaksızın konuşacağı yönünde rivayetlerle Cehmiyye ve Mu'tezile'ye reddiyede bulunmaktadır.¹¹² Bu konuda en net tavır yine Tirmizî'ye aittir. Nitekim o, ahirette Allah'ın müminlerle konuşacağı; müminlerin Allah'ı görecekleri ve Allah'ın ayağını cehenneme koyacağını ihtiva eden uzunca bir rivayette bulunur.¹¹³ Ardından Tirmizî, hadise hasen sahîh kaydını düştükten sonra: "Rasûlullah'tan buna benzer pek çok rivayetler gelmektedir ve bu rivayetlerin hepsinde rü'yet meselesi olan insanların Rableri görmeleri, Allah'a ayak izafe edilmesi gibi benzeri şeylerden bahsedilmektedir. Sûfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, İbn'ül Mübarek, İbni Uyeyne, Vekî' ve başka imamlardan olan ilim adamlarının bu konuda kabul ettikleri yol şudur: "Bu hadisler rivayet edilir, biz bunlara inanırız fakat "Nasıldır?" diye sorulmaz." İşte bu, hadis ehlinin tercih ettiği yoldur ki o da bu tip şeyleri geldiği gibi rivayet etmek ve bunlara iman edilmesi, bunların tefsir edilmemesi ve vehme kapılarak nasıl, denilmemesidir. Hadiste geçen: "Onlara kendini tanıtacaktır." sözünün manası ise onlara tecelli edip görünecektir." demektir.¹¹⁴

Rü'yetullah konusuna *Sahîh*'inin "Kitâbü'l-Îmân" bölümünde yer veren Müslim (öl. 261/875) ise nakilci bir tavır sergilemektedir. Zira muhaddis, Hz. Peygamber'in Allah'ı görmediğine dair rivayetleri¹¹⁵ nakletmesinin yanı sıra Allah'ın vechindeki hicabı kaldıracağı¹¹⁶ ve bulutsuz bir günde güneşin görüldüğü gibi müminlerin ahirette Allah'ı göreceklerine dair hadisler¹¹⁷ rivayet etmiştir. Bu rivayetlerden Müslim'in, müminlerin dünyada iken Allah'ı göremeyecekleri kanaatine sahip olduğu düşünülebilir.

2.3. Halku'l-Kur'ân Konusu

Halku'l-Kur'ân, Allah'ın kelim sıfatının tecellisi olarak Kur'ân'ın sonradan yaratıldığı ve bu sebeple ezeli olmadığını savunanlarla birlikte bu fikre karşı çıkanların tartışmalarını ifade eden bir terimdir.¹¹⁸ Allah'ın sıfatları konusu içerisinde yer alan halku'l-Kur'ân meselesinin ilk kez Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atılıp bu minvaldeki tartışmaların Cehm b. Safvân'la yaygınlık kazandığı kaynaklarda nakledilir. Cehm'in, sıfatların Allah'ın zatından ayrı olduğu fakat ezeli olmadığını savunan Hristiyan ve Yahudi kimselerin yanı sıra felsefi eserlerden de etkilendiği ifade edilmektedir.¹¹⁹ Bu meselenin Müslümanların gündemine alınmasının nedenleri arasında Emevî halifelerinden Hz. Muâviye (öl. 60/680), Abdülmelik b. Mervân (öl. 86/705), I. Velîd (öl. 96/715), II. Yezîd'le (öl. 105/724) yakın münasebeti bulunan Hristiyan azizi Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin (öl.128/749 [?]) eserleri gösterilmektedir.¹²⁰ Nitekim o, bu eserlerinden *Disputatio*'da Hristiyanlara, Müslümanların soruları karşısında nasıl cevaplar verecekleri, hayır ve şer, kader ve amel ilişkisi, Hz. İsa'nın "Allah'tan bir kelime" (olduğu) ayeti ve bu ayetten hareketle Hz. İsa'nın kâdim olduğu gibi konuları işlemektedir.¹²¹ Bu da tevhide dair tartışmalarda hâricî tesirlerin olduğunu göstermesi

yoktur, arşın üzerinde nasıl bulunuyorsa yerin yedi kat altında da bulunur. Hiçbir mekân O'ndan hâli değildir. Allah bu veya başka bir mekânda değildir. Allah konuşmamıştır ve konuşmayacaktır. Dünya ve ahirette O'nu kimse görmeyecektir. Allah herhangi bir sıfatla ve herhangi bir fil ile vasıflandırılmaz ve onlarla bilinemez. O'nun sonu yoktur. Allah akıl ile idrak olunamaz. Allah, bütünüyle vechtir, bütünüyle ilimdir, bütünüyle sem'dir, bütünüyle basardır, bütünüyle nurdur, bütünüyle kudrettir. İki muhtelif şeyden ibaret olamaz, muhtelif vasıflarla vasıflanamaz. O'nun aşağısı ve yukarısı yoktur, yönü ve tarafları yoktur, sağı ve solu yoktur, ağırlığı ve hafifliği yoktur, rengi ve cismi yoktur. Allah mâlum ve mâkul değildir. O'nun tarifinde kalbe tehlike getiren her şeyin hilafıdır." Bu ifadeler Allah'ı görmeyen, duymayan, konuşmayan, hareketsiz putlara benzetmekle sonuçlanacağı için tenkit edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 97-99.

¹¹¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/460; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/426; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/185.

¹¹² Buhârî, "Tevhîd", 24; Müslim, "Îmân", 299-303; İbn Mâce, "Mukaddime", 13 (No. 177-180); Ebû Dâvûd, "Sünne", 19 (No. 4729, 47330, 47331); Tirmizî, "Sıfati'l-cenne", 20 (No. 2557).

¹¹³ Tirmizî, "Sıfati'l-cenne", 20 (No. 2557).

¹¹⁴ Tirmizî, "Sıfati'l-cenne", 20 (No. 2557). Tirmizî'nin benzeri ifadeleri için bk. Tirmizî, "Tefsîr", 6 (No. 3045). Bu konudaki diğer örnekler için bk. Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 132; İbn Batta, *el-İbâne*, 7/242-243.

¹¹⁵ Müslim, "Îmân", 283-292.

¹¹⁶ Müslim, "Îmân", 296-298.

¹¹⁷ Müslim, "Îmân", 299-303.

¹¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371.

¹¹⁹ Dârimî, *er-Red*, 192-193; İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 46-47. Bu görüşün Beyân b. Sem'ân veya Mugîre b. Saîd el-İclî tarafından ortaya atıldığına dair bilgiler için bk. Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371; Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler*, 235-246.

¹²⁰ Yaşar Kutluay, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 97-98; Recep Aydoğmuş, *Yuhanna ed-Dımaşkî'nin Eserlerinde İslâm ve Müslümanlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 34-36.

¹²¹ Fehmî Cedân, *el-Mihne: bahs fi cedeliyyeti'd-dîni ve's-siyâsi fi'l-İslâm* (Amman: Dârü's-Şürûk, 1989), 29. Kelam ve felsefenin İslâm akaidine zarar verdiği yönündeki kanaatlerle ilgili olarak bk. Murat Kaş, "Kelam İlminin Bilimsel Kimliğiyle İlgili Tartışmaların Memlük Coğrafyasındaki Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1059-1080.

bakımından önemlidir. Bununla birlikte hicrî ikinci asırda ortaya çıktığı söylenmesine rağmen halku'l-Kur'ân meselesi sonraki asırlarda olduğu kadar bu dönemde tartışılmamıştır. Zira bu görüşün uluorta dile getirilmesine dönemin halifelerinin müsaade etmediği bilinmektedir. Nitekim bu halifelerden Hârûnürreşîd (170-193/786/809), Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (öl. 217/832) hakkında: “Bişr'in, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair sözleri kulağıma geldi. Allah'a yemin olsun ki eğer ele geçirirsem onu, şimdiye kadar hiç görülmemiş bir şekilde öldüreceğim.”¹²² demiştir. Ancak Abbâsî halifesi Me'mûn'un (198-218/813-833) tahta geçmesinin ardından Kur'ân'ın yaratılmış olduğu söylemi her zaman ve zeminde rahatlıkla dile getirilmiştir.¹²³ Bunun yanı sıra Halife Me'mûn *Kur'ân'ın mahlûk olduğu* görüşünü devletin resmi politikası olarak ilan etmiş,¹²⁴ bu düşünceye karşı çıkanlara baskı ve işkenceler uygulamış ve yaşanan süreç İslâm tarihine *Mihne Dönemi* olarak geçmiştir.¹²⁵

Kütüb-i Sitte muhaddisleri içerisinde halku'l-Kur'an meselesini en detaylı işleyen Buhârî'dir. O bu meseleyi Kitâbü't-Tevhid'de öncelikle *meşîet* ve *irade* konusu çerçevesinde işler.¹²⁶ Buhârî bu konuyu Allah'ın kelamının onun zâtî sıfatlarından biri olduğu, zâtî sıfatların hiçbirinin mahlûk ve hâdis olmadığı, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu ve yaratılmadığı üzerine kurmuştur. “Allah katında, onun izin verdiği kimselerden başkasının şefaati yarar sağlamaz. Sonunda kalplerinden korku giderilince “Rabbimiz ne buyurdu?” derler. Onlar da şu cevabı verirler: “Hak olanı buyurdu. O yücedir, uludur.”¹²⁷ ayetini bâb başlığına taşıyan Buhârî ardından: “Allah ayette “Rabbimiz ne yarattı?” demeyip “Rabbimiz ne buyurdu?” demiştir şeklinde açıklama yapar. Şârihler, onun bu açıklaması ile Mu'tezile'ye cevap verdiğini söylemektedir. Onlar bu açıklamadan Buhârî'nin, Allah'ın sözünün kadim olup sıfatlarıyla kaim olduğu ve onunla birlikte mevcut olduğu, kelamının mahlûkların sözlerine benzemediğini anlatmak istediğini söylemişlerdir. Mu'tezile ise kelamının Allah'ın sıfatı değil fiili olduğu ve zat-ı ilahî dışında hâdis bir varlıkta kaim bulunduğunu iddia etmektedir.¹²⁸ Mu'tezile'ye göre, Hz. Musa'ya seslenmesinde ağaçta gerçekleştiği gibi Allah'ın mütekellim oluşu onun ses ve harfleri başka bir şeyde var etmesi ile ilgilidir. Buhârî ise “Allah Azze ve Celle'nin Kıyamet Gününde Peygamberler ve Başkalarıyla Konuşması”,¹²⁹ “Allah'ın: ‘Allah, Musa ile gerçekten konuştu.’ Sözü”,¹³⁰ Rabb'in Cennet Ehli ile Konuşması”¹³¹ şeklindeki bâb başlıkları ile bu düşünceye cevap vermektedir. Buna göre o, *Allah kelamı* kavramını sırf vahye hasretmemektedir. Zira onun kelamı tek çeşit değildir. Bu kelimelerden hiçbirisi mahlûk olmayıp bunlar Allah'ın kullarından dilediklerine ilka etmesi ile açığa çıkmaktadır. Böylece Allah'ın kelamının kendi zatı ile kaim bir sıfat olduğu, onun ezelden ebede kadar kelam vasfını devam ettirdiği bir kez daha anlaşılabilir olmaktadır.¹³² Buhârî Kitâbü't-Tevhid'de Kur'ân okurken dilini ve dudakları kıvıltırmasını,¹³³ namazdaki cehrî ve hafî tilavetini,¹³⁴ kıraatini,¹³⁵ Kur'ân'ı gece ve gündüz okumayı,¹³⁶ Hz. Peygamber'in Allah'tan rivayette bulunmasını¹³⁷ peygamberlerin tebliğ faaliyetlerini,¹³⁸ fâcir ve münafıkların da Kur'ân okuyabilmelerini¹³⁹ kulların fiilleri kabilinden saymıştır.

Kütüb-i Sitte muhaddisleri içerisinde *Halku'l-Kur'an* meselesine İbn Mâce Allah'ın kelamının olduğu¹⁴⁰ ve her an yaratma hali içerisinde bulunduğu¹⁴¹ hususunda nakillerde bulunarak değinirken Ebû Dâvûd, “Kur'ân Hakkında” adını verdiği bâbdaki hadislerde Kur'ân'ın Allah kelamı olmasına, Kur'ân'ın mahlûk olmadığına delil olacak hadisleri serdetmiştir.¹⁴² Onların meseleyi

¹²² Ebü'l-Ferec Cemâliüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru'l-Hicr, 1409), 416.

¹²³ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 110.

¹²⁴ Taberî, *Târîh*, 8/619; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/353.

¹²⁵ Zehebî, *Uluvv*, 200.

¹²⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 31.

¹²⁷ Sebe', 34/23.

¹²⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/491; Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 25/179; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/453, 454; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/227; Kastallânî, *İrşâdî's-sârî*, 15/450.

¹²⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 36.

¹³⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 37.

¹³¹ Buhârî, “Tevhîd”, 38.

¹³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/467. Ayrıca bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/507-509; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/254; Kastallânî, *İrşâdî's-sârî*, 15/481.

¹³³ Buhârî, “Tevhîd”, 43.

¹³⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 44.

¹³⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 47, 48.

¹³⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 45.

¹³⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 50.

¹³⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 46.

¹³⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 57.

¹⁴⁰ İbn Mâce, *Mukaddime*, 13 (No. 198).

¹⁴¹ İbn Mâce, *Mukaddime*, 13 (No. 197).

¹⁴² Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (No. 4734-4738).

bu kadar yüzeysel aksettirmesi Mihne'nin olumsuz etkisi olarak yorumlanabileceği gibi, muhaddislerin kelimadan uzak durma temayülleri ile de açıklanabilir.

Sonuç

Fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyası içerisindeki birçok dinî inanış ve etnik yapı Müslüman toplumu siyasî, kültürel, fikrî ve itikadî alanda etkilemiştir. Bunlardan fikrî ve itikadî etken olarak başta Maniheizm, Deysâniyye, Mazdekiyye, Markionizm, Sabîlik gibi iki tanrılı inançları; Berâhime, Sümeniyye gibi Hint düşüncesini ve Dehriyye gibi tabiat felsefesini yayanların sözlü yahut yazılı misyonerlik faaliyetleri Müslümanların tevhid akidesini şekillendirmiştir. Siyasî etken olarak halifelerin bahsi geçen inanç sistemlerine cevap bulmak için Süryânîce ve Grekçe başta olmak üzere birçok eseri Arapça'ya tercüme ettirmesi görülmektedir. Ancak bu tercüme neticesinde atom, cevher, araz, cisim gibi fizik teorilerini ihtiva eden meseleler teolojik tartışmalara neden olmuştur. Nitekim cevher, cisim ve araz terimleri ile kurulan ilişkisi sonucu tevhid akidesini şekillendiren el (yed), yüz (vech), göz (ayn), iniş (nüzul), yerleşme (istivâ) gibi haberî sıfatların varlığı, ahirette müminlerin Allah'ı görüp göremeyeceği, Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı bilhassa hicrî ilk üç asır boyunca tartışılmıştır. Bu durum çeşitli mezhep ve fırkaların ortaya çıkmasına zemin hazırlarken muhaddisler de bu etkiden nasibini almıştır.

Tevhid konusundaki siyasî ve itikadî meselelerin muhaddislerdeki yansımalarının *Kütüb-i Sitte* ile sınırlandırıldığı bu çalışmada *Kütüb-i Sitte* muhaddislerinin her birinin –kendi sistematiği içerisinde- dönemin mezhep ve fırkalarına itikadî, amelî ve fikrî anlamda cevap olabileceğini düşündükleri hadisleri ilgili konularda bir araya getirdiği görülmüştür. Tevhid konusunda ise muhaddisler, daha ziyâde insana ait özellikler barındıran ve tecsîm yahut teşbihle sonuçlanabilecek sıfatlara ağırlık vermiştir. Ayrıca *Kütüb-i Sitte* muhaddislerinin rü'yetullah, Allah'ın sıfatları ve arş mevzusunda Cehmiyye'ye reddiyede bulunan hususî bölümler oluşturduğu görülmüştür. Bu bölümlerde *Kütüb-i Sitte* muhaddislerinin aşağıda maddeler halinde verilen meselelerde benzer rivayetler naklettiği tespit edilmiştir.

1. Ancak cisim olan bir şeyin görülebileceği; cismin belli bir mahallî ile ciheti olacağı için tevhidin bir gereği olarak Allah'ın mahlûkata benzemeyeceği ve bu sebeple Allah'ın dünyada ve ahirette gözle görülemeyeceğini savunan Cehmiyye'ye karşı çıkmışlardır. Muhaddislere göre mü'minler Allah'ı ahirette göreceklerdir. Zira bu konuda güvenilir râvilerden nakledilmiş inkârı mümkün olmayan sahih hadisler rivayet edilmiştir. Bahsi geçen rivayetlerde Hz. Peygamber Allah'ın hicabını kaldıracağını ve mümin kulların ahiret günü bulutsuz bir günde güneşi ve dolunayı görür gibi izdihama düşmeden göreceğini ifade etmektedir.
2. Vech, sem, basar, yed gibi haberî sıfatları inkâr eden Cehmiyye ve teşbihten sakınmak için haberî sıfatların tevil edilmesi gerektiğini iddia eden Mu'tezile'ye itiraz etmişlerdir. Muhaddisler, Allah'ın yüzü, gözü, elleri, ayağı olduğu ve işittiğine dair hadisler naklederek bu itirazlarını gerçekleştirmiştir. Onlara göre bu sıfatlar ne tevil edilmeli ne de zahirî manalara hamledilmelidir. Bu sıfatlar, keyfiyeti sorgulanmadan olduğu gibi kabul edilmeli ve tevilî Allah'a bırakılmalıdır.
3. Allah'a mekân nisbet edildiği gerekçesi ile istivâyı kabul etmeyen Cehmiyye'ye reddiyede sadedindeki rivayetlerde Allah'ın arşının bulunduğu dair haberleri tasvirleri ile nakletmişlerdir.
4. Allah'ın irade etmesi, konuşması, razı olması, öfkelenmesi gibi fiilî sıfatların ezeli olmasını inkâr ettikleri için Allah'ın kelam sıfatının tecellisi olarak Kur'ân'ın sonradan yaratıldığı ve bu sebeple ezeli olmadığını savunanlara Allah'ın konuştuğunu ihtiva eden rivayetlerle karşı çıkmışlardır.

Kütüb-i Sitte muhaddislerinin tevhid konusunu müstakil olarak ele alma noktasında farklı yöntemler takip ettiği görülmektedir. *Kütüb-i Sitte* muhaddisleri içerisinde bu konuyu en detaylı şekli ile işleyen Buhârî'dir. Onun meseleyi kelimâ boyutta ele aldığı görülmektedir. Diğer taraftan İbn Mâce ve Ebû Dâvûd, Cehmiyye'nin adını vererek oluşturdukları başlıklarla tevhid konusuna yer vermiştir. İbn Mâce'nin "Mukaddime"sinde, Ebû Dâvûd'un ise "Kitâbü's-sünne"sinde Mürcie, Kaderiyye ve Hâricîlerin de adını verdikleri dikkate alındığında bahsi geçen muhaddislerin bid'at kabul ettikleri düşünce ve gruplardan okuyucusunu uzak tutmayı amaçladıkları söylenebilir. Müslim, *Sahîh*'inde "Kitâbü'l-İmân" bölümünde konuyla ilgili rivayetleri nakletmiştir. Tirmizî de hususî bir bölüm oluşturmadan bu mevzuya değinmekle birlikte ehl-i hadisin tevhid konusundaki kanaatini açık şekilde nakletmiştir. Nesâî ise *Sünen*'inde tevhid konusunda ne bölüm oluşturmuş ne de bu mevzudan bahsetmiştir. Bu tutumu ile Nesâî'nin tevhid meselesini sünen türü eserlerin bir parçası olarak görmediği dolayısıyla eserinin tam bir hukuk kitabı olmasına özen gösterdiği söylenebilir. Bu neticelerden hareketle Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'te kelimâ bir metod kullanıp kullanmadığı; Tirmizî'nin bir hadis kitabı olmasına rağmen *el-Câmiu's-Sahîh*'inde ehl-i hadisin itikadî görüşlerini ele alma biçimi ve Müslim'in tevhide dair tartışmaları iman başlığı altında toplamasının nedenleri araştırma konusu olarak teklif edilmektedir.

Kaynakça | References

- Abdülhamid, İrfan. *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. Sâim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*. thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn. Riyâd: Dâru's-Sebât, 2003/1424.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Aydınlı, Osman. "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri II". *Dinî Araştırmalar* 4/10 (Haziran 2001), 37-52.
- Aydınlı, Osman. *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Aydoğmuş, Recep. *Yuhanna ed-Dimeşki'nin Eserlerinde İslâm ve Müslümanlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2001/1421.
- Azimli, Mehmet. "Babek el-Hurremi İsyanı ve Bizans İle İlişkileri". *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri İslâmiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu*. ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar. 149-165. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *Usûlü'd-dîn*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002/1423.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "İsâgücî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nahide. "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi". *Mihne Süreci ve İslâmî İlimleri Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 11-25. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mun Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002/1423.
- Câbirî, Muhammed Abîd. *İslâm'da Siyâsal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasâra*. thk. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî. Beyrût: Dâru'l-Cil, 1991/1411.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Hayevân*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 8 cilt. Kâhire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965/1384.
- Cedân, Fehmî. *el-Mihne: bahs fi cedeliyyeti'd-dîni ve's-siyâsi fi'l-İslâm*. Amman: Dârü's-Şürûk, 1989.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka, 2002.
- Çakın, Kamil. "Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı", *Dinî Araştırmalar* 7/20 (2004), 425-43.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd. *er-Red ale'l-Cehmiyye*. thk. Ebû Âsım eş-Şevâmmî. Kâhire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010/1431.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999/1420.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-İbâne an Usûli'd-diyâne*. Beyrût: Dâru İbni Zeydûn, ts.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitapyayinevi, 2017.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1411.
- Hanbel b. İshak. *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Nağs. b.y.: 1983/1403.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)*. thk. Beşşâr Avvâd Mâruf. 21 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî 1422/2001.
- Hodgson, M. G. S. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. Metin Karabaşoğlu vd. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed. *el-İbâne an şeriatî'l-fırkatî'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırâki'l-mezmûme*. thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî vd. 9 Cilt. Riyâd: Dârü'r-Râye, 1994/1415.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Yâsir b. İbrâhîm. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts..

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Kâhire: Matbaatü's-Selefiyye, ts..
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 15 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1327.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. 2 Cilt. Ankara: İmaj, 2004.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Kitâbü't-Tevhid ve isbâtü sıfâtî'r-rab*. thk. Abdülazîz b. İbrahim eş-Şehvân. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Rüşd, 1988/1408.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed. *Zemmü't-te'vil*. İskenderiye: Dâru'l-Basîra, 2002.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985/1405.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdafaası)*. çev. M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts..
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânül-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1993.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Minhâcü's-sünenü'n-Nevebiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 1986/1406.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. b.y.: Dâru'l-Hicr, 1409.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târih*. çev. Ahmet Ağırakça vd. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed. *Fadlül-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2017/1439.
- Kaplan, İbrahim. *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî*. thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1416.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs". 6/220-221. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kırbasoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sunnet'in Kurucu Ataları Ashâbu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981/1401.
- Koçyiğit, Talât. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Kolektif. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. 17 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987.
- Kutluay, Yaşar. *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. "Ca'd b. Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. "Muammer b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/323-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Öz, Mustafa. "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özler, Mevlüt. "Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Muattıla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Suçin, Mehmet Hakkı. "Arapça Çeviri Geleneği: Altın Dönem". *Journal of Turkish Studies* 33/2 (2010), 111-138.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâciüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. b.y.: Dâru'l-Meârif, 1967/1387.
- Temîmî, Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm. *Kitâbü'l-mihen*. thk. Yahya Vehîb el-Cebûrî. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006/1427.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Câmiu't-Tirmizî*. b.y.: el-Evgâfu's-Suudiyye, 2000/1421.
- Turhan, Ayşe. "Mu'tezilî Sifat Telakkisinin İnşâında Cehm b. Safvan'ın Belirleyiciliği". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (Aralık 2018), 92-101.
- Uluşaş, Yasin. "Hârûn Reşîd'in Kostantin'e Gönderdiği İslâm'a Davet Mektubunda Yer Alan Kelâmî Konular". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 585-607.

Üzüm, İlyas. “Mücessime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/448-449. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Araz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/337-342. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Muhtasaru'l-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Azîm*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2009.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru âlâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 29 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403.